

NEKDANJI VRHNIČANI

RAFAEL OGRIN

Leta 1753 je cesarica Marija Terezija s posebnim patentom odredila, naj se popiše vse prebivalstvo po spolu, starosti in stanu. Popis so opravili župniki po svojih farah. Po tem popisu je imela Vrhnika tedaj 226 družin s 1401 prebivavcem. Od teh je bilo 711 moških in 690 žensk. Po starosti je bilo 688 (49 %) starih do 20 let, 530 (38 %) do 40 let, 92 (6,5 %) prebivavcev je bilo v starosti med 40 in 50 leti, 91 (6,5 %) pa preko 50 let.¹ Skoraj polovica prebivavstva je sestavljala mladina in sicer je bilo 544 starih do 15 let in 144 od 16 do 20 let. Tako na Vrhniki sami kot tudi v vsej vrhniški fari je živelo tedaj več moških kot žensk.

Ko so nato leta 1756 popisali vsa posestva zaradi poprave davčne osnove, je bilo med vrhniškimi posestniki le kakih 38 pravih kmetov, 178 pa je bilo poddružnikov in bajtarjev. Po zaposlitvi je bilo med posestniki poleg trškega sodnika, mitničarja in poštarja še pet gostilničarjev, pet krojačev, šest čevljarjev, pet mlinarjev, dva krznarja, dva ključavničarja, dva tesarja, dva tkavca in po en branjevec, starinar, kuhar, mesar, sodar, krovec, barvar, kovač in sodni sluga. Nadalje je bilo na Vrhniki še 39 čolnarjev.²

Med najstarejšimi kmečkimi rodovi so bili Jelovski. Ena veja je imela hišo ob vaškem potoku in je bila podložna logaškemu gospodarstvu. Druga je imela svojo hišo »na grabnu« in so zato rekli hiši »pri Grabenčanu«. Ti so bili podložni bokalški graščini. Prvi so bili logaški, drugi pa bokalški župani.

Zadnji moški potomec prvega rodu, ki je umrl leta 1927, Gabrijel Jelovšek, dolgoletni vrhniški župan, je sestavil rodovnik, ki se začne z letom 1428. Za prve štiri rodove, omenjene v rodovniku, nisem našel listin. Od leta 1584 dalje pa se rod lahko zasleduje po ohranjenih listinah in matičnih knjigah vrhniške fare. Med leti 1637 in 1791 so gospodarili po vrsti kar trije Jelovski z imenom Jurij. Ti so dvignili rod med najpremožnejše in najuglednejše vrhniške kmete. Okoli leta 1700 so si sezidali ob potoku mogočno hišo, o kateri pravi Cankar, da je »zakleti graščini podobna«. Po jožefinskem katastru je imel tretji Jurij 22 oralov orne zemlje in 44 oralov travnikov in pašnikov. Letno je pridelal 484 mernikov raznega žita in nakosil 686 starih centov sena.³ Leta 1807 so Jelovski prodali svojo hišo ob potoku in si sezidali novo hišo ob Tržaški cesti pod hišno št. 183. Iz rodu je izšlo več duhovnikov, zdravnikov in pa zgodovinar Anton Jelovšek. Dva člana

družine sta dobila plemstvo s pridevkom »Fichtenau«.

Druga veja Jelovškovega rodu, Grabenčani, pa so ostali vedno na položaju srednjih kmetov in so izumrli leta 1856.

Poddružniki so imeli poleg majhnega vrtička navadno še nekaj lazov. Ker so bile skoraj vse njive in pašniki v rokah veljakov in kmetov, so mali ljudje že ob koncu XVI. stoletja na lastno pest iztrebili Košaco in zemljo ob Beli in si napravili laze. Deželski sodnik je dobil leta 1588 nalog, naj te laze popiše in oceni, nato so se vpisali v urbar.⁴

Na svojih lazih so poddružniki sejali nekaj soržice, ječmena in stročnic, na strnišču pa ajdo. Ker pa to malo kmetovanje ni zadoščalo za življenje, so si morali poddružniki poiskati še kak postranski zaslužek. Delali so v tovornem pristanišču, bili so obrtniki ali čolnarji, ali pa so redili živino in pripravili vozarjem na državni cesti proti Logatcu.

Pašnja je bila na določenih gospodstvenih pašnikih za vse podložnike prosta. Drva in drug les so logaški podložniki dobivali brezplačno, vsi drugi podložniki pa so morali drva plačevati. Tako so na primer podložniki graščine Bokalce plačevali za voz drva (4 stare cente) po 1,5 kr.⁵

Podložniki so si sami napravljali drva in les. Pri tem so neusmiljeno gospodarili v gozdovih. Sekali so ob nepravem času, ko je bilo drevje sočno in sicer tam, kjer jim je bilo najbolj priročno. Nekateri gozdi so bili zato izsekani, drugi pa pravi pragozdi. Ogljarji so žgali oglje na enem mestu, dokler ni bilo vse izsekano. Da so nabrali steljo, so obsekavali smreke do vrha, da so pridobili smolo, pa so smreke lupili.⁶

Stara Jelovškova hiša, Ob potoku št. 21
(Cankar: »zakleti graščini podobna«)

Zaradi velike umrljivosti zlasti med mladino bi moralo število prebivavcev stalno padati. Tako je na primer leta 1802 umrlo v vrhniški fari 145 ljudi, med njimi 111 otrok. Od teh je 77 otrok umrlo za črnimi kozami. Stalni dotok novih prebivavcev iz okoliških vasi in iz tujine pa je število prebivavcev še večalo. Tako je imela Vrhnika leta 1821, torej kmalu po francoskih vojnah, 1910 prebivavcev.⁷

Posebno med obrtniki je bilo mnogo tujcev, ki so kot popotni pomočniki prišli na Vrhniko in se tu oženili. Tako se je na primer priselil sedlar Anton Torezan iz Št. Mihaela pri Boznu, na kar še danes spominja hišno ime »pri Tirolcu«. Leta 1770 se je poročil na Vrhniki kovaški pomočnik Anton Langenwalter z Bavarskega. Njegovi potomci živijo še danes na Vrhniki.

Okrog leta 1768 se pojavi na Vrhniki čevljar Anton Kette, prapraded pesnika Dragotina Ketteja. Tu se je poročil z Uršulo Shimon in je bil že leta 1770 lastnik hiše št. 136 (danes št. 5) na Stari cesti. Pri hiši se je reklo »pri Šuštarčku«. Njegov sin Jakob je opustil čevljarstvo in je bil zastopnik nekega prevoznika iz Logatca ter gostilničar. Leta 1822 je podrl svojo staro bajto in si sezidal enonadstropno hišo. Njegov vnuk Filip je bil učitelj in oče pesnika Dragotina.

Domci so kaj hitro prehajali iz rok v roke. V nekaterih primerih zato, ker ni bilo moških potomcev, v drugih pa zato, ker so se vdove vnovič poročale.

Zanimiv je košček zgodovine hiše št. 23 (danes št. 21) na Stari cesti. V svojem testamentu z dne 5. julija 1760 je mesar Pavel Mavsar zapustil svoji starejši hčeri Neži, poročeni z Janezom Eisenhartom, domec »Hudičevše« imenovan. Po Eisenhartovi smrti se je vdova leta 1764 poročila z Janezom Luttrom iz Ptuja. Po njeni smrti se je Lutter

poročil s Heleno Urbančič. Ko je leta 1789 umrl, se je vdova še dvakrat poročila, prvič leta 1790 z Urbanom Špornom, drugič pa leta 1794 z Jožefom Pavlinom. Tako je ta domec v 54 letih petkrat menjal svojega gospodarja.

Popisi imovin, ki so jih imenovani posestniki zapustili ob svoji smrti, nam nudijo nekaj vpogleda v tedanje življenje vrhniških poddružnikov. Popisi naštevajo njih listine (ženitne in kupne pogodbe), nepremičnine, dragocenosti, gotovino in dolgove. Pripovedujejo nam, kakšno obleko so nosili, kakšno sobno in kuhinjsko opravo so imeli, kaj je bilo v njihovih shrambah in kletih ter koliko živine so imeli v hlevu.

Pavel Mavsar je bil petičen mož. Svojima dvema hčerama je zapustil tri domce ob Stari cesti. V gotovini je zapustil 914 fl. deželne veljave, med temi je bilo 70 zlatnikov. Na dolžna pisma je imel izposojenih 1529 fl. in 99 dukatov ali 399 fl. brez dolžnih pisem pa 2786 fl. Za šest dolžnikov sploh ni vedel izposojenega zneska in je naročil, naj ga dolžniki sami javijo po svoji vesti. Za varstvo so mu nekateri dolžniki zastavljali dragocenosti kot na primer ženske srebrne posode, zlate prstane in uhane.

Njegov zet Janez Lutter je zapustil pravcato numizmatično zbirko denarja iz vse Evrope. Tu so bili francoski, nemški, holandski, švedski, benečanski, španski cekini, tolarji in drugi kovanci. Tudi ta je izposojal denar. Med opravo je imel cinasto in bakreno posodo ter majolke.

Njegova prva žena Neža je zapustila veliko obleke, zlato avbo, srebrn pas s 23 členi, zeleno in vijoličasto krilo iz raša s svilenim životcem. Vsako krilo je bilo cenjeno kar na 26 fl. Nadalje je bilo v njeni zapuščini deset naglavnih rut, od teh nekatere iz finega platna in s čipkami.

Naslednik Luttrov, Urban Šporn, je izposojal denar na zemljišča. Ocenil je letni dohodek zastavljenega zemljišča in določil, koliko sme posoditi, da bo dolg odplačan v določenem času. Skupno je imel izposojenih 1060 fl. V kleti je imel 250 bokalov vipavskega vina, ki ga je vozil iz Vipavske doline in ga na debelo prodajal. V hlevu so bili štirje konji. Dodajal je vozarjem priprege in jih računal do Logatca po 51 kr ali 1 fl. deželne veljave.

Špornov naslednik Jožef Pavlin je imel zelo pisano obleko: dva rdeča telovnika iz flanele, irhaste hlače, suknjič z rokavi in cinastimi gumbi, kapo iz zelenega žameta, obšito s kožuho, kmečki kožuh, suktno iz modrega blaga, modre nogavice iz kmečke volne in klobuk. Tudi njegova živilska shramba in klet sta bili dobro založeni. Tu

Hiša Valentina Klemenčiča (Opekarska 5), méra ob francoski okupaciji v času Ilirskih provinc. Tu je avstr. cesar Franc pričakoval ob ljubljanskem kongresu neapeljskega kralja

je bilo 900 bokalov vipavskega cebedina, 69 mernikov raznega žita, dva mernika krompirja, trije bohi slanine s 137 funti, 50 funtov prekajenega svinjskega mesa, 14 funtov sala in 13 škafov kislega zelja in repe.

Niso pa bili vsi poddružniki tako premožni. Na klanecu je umrl leta 1798 Matija Pišek, ki je imel poleg žene še tri otroke. Najstarejši je bil star 16 let. Lesena bajta št. 160 (sedaj Na klanecu št. 8) je bila na pol podrtja in so jo cenili le na 15 fl dežel. veljave. Poleg te je imel še tri majhne laze, ki so bili skupno ocenjeni na 20 fl dežel. veljave. Redil je dve kravi in telico. Vsa njegova sobna oprava je bila miza iz mehkega lesa, ena postelja, dva lonca in dve lončeni skledi, štirje leseni krožniki, nečke in nekaj lesenih žlic. Nehote se človek spomni na Cankarjevega »Lavrina« in njegovo sobo, kjer so otroci spali kar na tleh, pokriti s starimi cunjami.⁸

Seznam vrhniških poštarijev je zaradi pomanjkanja listin nepopoln. Prva jezdna pošta je po Valvasorju odšla leta 1588 iz Ljubljane preko Gorice v Benetke.⁹ Prvi poštni odpravnik na Vrhniki je bil sodnik Janez Flah. Njemu je sledil leta 1624 Hieronim Muregger. Oba sta bila tudi zakupnika mitnice.¹⁰ Uradovala sta v svoji hiši, sedaj Cankarjev trg št. 8. Po Mureggerjevi smrti je odpravljala pošto okoli leta 1646 Gregor Čič, ki je umrl leta 1668.¹¹ Naslednji poštari, ki se da ugotoviti, je bil Janez Jakob Hofman, ki je znan iz Valvasorja. Pri njem je Valvasor leta 1684 poizvedoval o izvoru Bele nad Starim mlinom pri Vrhniki, kjer je »lintverna« občasno bruhal vodo. Tu je poštari Hofman ujel mladega »lintverna«, katerega je izbruhala voda. Bila je to človeška ribica, ki jo je voda vrgla na dan.¹²

Hofmani so prišli na Vrhniko v drugi polovici XVI. stoletja. Janez Hofman, posestnik in krčmar, je znan protestant na Vrhniki. Ko je papež Sikst VI. leta 1586 prepustil bistriški samostan avstrijski vladi v začasno upravo, je Janez Hofman dve leti upravljal samostansko premoženje.¹³ Napravil si je tako premoženje, da je posojal denar celo deželnim stanovom.¹⁴ Njegov sin Hieronim je bil dolgoletni trški sodnik, njegov vnuk Janez Jakob pa je prevzel pošto okoli leta 1685. Hofmani so imeli na sedanjem Cankarjevem trgu hišo, ki je stala tam, kjer je danes št. 4. Tu sem se je preselila pošta in ostala do leta 1783. Janez Jakob si je pridobil plemstvo s pridevkom »Hohenpüchel« in je umrl leta 1717. Po njegovi smrti mu je sledil sin Franc Jurij (1717-43). Njegovo hčer je poročil Franc Anton Garzaroli iz Sežane, ki je vodil pošto do leta 1762, ko jo je prodal Gregorju Kodermanu. Ta se je preselil leta

1770 v Kranj¹⁵ in prepustil pošto in hišo Jožefu Tadeju Garzaroliju (1770-83).

Ta veja Garzarolijevih se je pojavila na Vrhniki že sredi XVII. stoletja in je večkrat opravljala službo trškega sodnika. Jožef Tadej je pridobil hišo št. 7 (Cankarjev trg št. 1) ob Ljubljani in jo zapustil sinu Jožefu Karlu, ki je po očetovi smrti leta 1783 prevzel pošto in jo preselil v svojo hišo ob Ljubljani. Ob njegovem času so gradili pri tej hiši most čez Ljubljaničo in napravili cesto proti Borovnici. Zgradili so jo podložniki iz Verda, Dola, Borovnice in Sabočevega, za kar so bili dve leti oproščeni cestne tlake.¹⁶ Jožef Karel je leta 1797 prodal svojo posest in pošto za 10.000 fl Jožefu Obrezi.¹⁷ Obrezov rod je vodil pošto do leta 1900, ko je izumrl.

Tudi seznam trških sodnikov je za XVIII. stoletje zelo pomanjkljiv. Po matičnih knjigah se imenujejo kot trški sodniki

- 1717 Franc Garzaroli,
- 1750 Matija Sagmeister,
- 1756 Franc Karel pl. Siebeneg,
- 1772 Jožef Tadej Garzaroli, poštari,
- 1786 Ludvik Dietrich, zakupnik mitnice,
- 1791 Mihael Kobetič, kirurg.

Trške sodnike so odpravili Francozi, ko so zasedli naše kraje in ustanovili Ilirske province. Dne 1. novembra 1811 je guverner Bertrand podpisal v Dubrovniku odlok, s katerim je bil imenovan vrhniški občinski odbor.

Za mèra (maire) je bil imenovan trgovec Valentin Klemenčič, njegova pristava sta bila Jožef Obreza, poštari, in Marko Anton Jelovšek s hišne št. 183. Med 16 svetniki so bili še ostali Jelovski, tako Martin (Grabčan), Anton, gostilničar na hišni št. 182, in Janez, ki je imel hišo na Vasi (danes gostišče Turšič). Nadalje so bili svetniki gostilničarji Anton Safran, Matevž Pustavrh, Ivan Smuk

Hotel »Črni orek« leta 1855. Ob hiši, ki stoji pred hotelom, na desni strani slike, »slavne mesarjeve klade« (Cankar: Moje življenje)

in Jakob Kette, sedlar Anton Torezan, kirurg Mihael Kobetič, kmetje Janez Garzaroli, Nikolaj Kenk, Janez Mikuš iz Hriba in slednjič še štirje zastopniki okoliških vasi.¹⁸

Ko je postala Vrhnika 7. januarja 1812 sedež kantona, je dobila še svojega mirovnega sodnika in notarja. Za mirovnega sodnika je bil imenovan upravitelj Bistre dr. Jean Oblak, za cesarskega notarja pa Jurij Anton Javornik. Dr. Oblak se je na Vrhniki poročil s Terezijo Mulič pl. Palmberg. Njen oče Janez je bil zakupnik stanovske mitnice, ki je pobirala cestnino za novo cesto od Vrhnike do Planine. Po francoski okupaciji se je dr. Oblak preselil v Ljubljano, kjer je bil znan odvetnik in prijatelj dr. Prešerna.

Francoske vojne so sprostile med premožnimi Vrhniki najdrznejšo špekulacijo. Nekateri so obogateli, kot na primer Kotniki, drugi so propadli. Med najizrazitejše špekulante je treba šteti Andreja Obrezo, poštarja v Logatecu in brata vrhniškega poštarja Jožefa. Bil je lastnik gradu Hmeljnik, najemnik logaškega gospostva in je imel tri in eno tretjino kmetije ter nekaj vinogradov na Vipavskem. Na Vrhniki se je poročil z najmlajšo hčerjo poštarja Jožefa Tadeja Garzarolija in priženil eno in eno tretjino kmetije ter tri hiše na Vrhniki. Tu je imel zalogo svojega vina s Trške gore in vipavskih vinogradov. Ko so se leta 1805 bližali Francozi, je zapustil Logatec in zbežal na Hmeljnik. Med potjo se je ustavil na Vrhniki pri svojem bratu Jožefu in mu izročil svojo vinsko zalogo 11.942 bokalov vina v varstvo. Ko so Francozi prišli, so vino popili, plačali pa nič. Isto se je zgodilo ob ponovnem prihodu Francozov leta 1809. Tedaj je predal bratu zopet svoje vino in Francozi so sedaj popili 11.385 bokalov vina in zopet nič plačali. Ko so Francozi za vedno zapustili našo deželo, je Andrej tožil svojega brata za povračilo vsega izpitega vina v znesku 8183 fl in dosegel, da

se je ta znesek vknjižil na bratovo posestvo. Sele leta 1837 je bila ta razsodba razveljavljena.¹⁹

Andrej Obreza je slednjič zašpekuliral in zapravdal vso materino doto svojih otrok. Po poteku zakupne dobe za logaško gospostvo ga je lastnik grof Coronini tožil zaradi raznih nepravilnosti, ki jih je kot zakupnik zagrešil. Prišlo je do prisilne prodaje vrhniškega posestva, katerega je kupila grofica Coronini in ga nato prodala Jožefu Kotniku iz Verda za 16.628 fl.²⁰ Kotnik je hiši št. 2 (staro pošto) in sosedno hišno št. 3 podrl in sezidal leta 1850 dvonadstropni hotel »Pri črnem orlu«, kjer sta bili v pritličju gostilna in kavarna, v prvem nadstropju pa velika čitalniška dvorana, središče vsega kulturnega življenja v čitalniški dobi na Vrhniki.

OPOMBE

- Glavni vir so matične knjige vrhniške fare. — 1. Kapitelški arhiv, Ljubljana, Conscriptio status animarum par. Hyperlabacensis, fasc. 116/14. — 2. Drž. arhiv Slovenije (= DAS), Rekt. dom. akti Ob. V. 285, 287, 295, 297 in 4; In. V. 121 Bekant-nusstabellen. — 3. DAS, Jožefinski kataster, Vrhnika; posestni list Jurija Jelovška. — 4. DAS, Viced. arh. 54; Urbarialia 6. — 5. DAS, Rekt. dom. akta In. V. 121 in Ab. V. 295. — 6. DAS, Grundlastenablösung 16-6/VIII; poročilo z dne 11. decembra 1834. — 7. Škofijski arhiv, Ljubljana, fasc. Vrhnika I, Topografija vrhn. fare. — 8. Listine v privatni zbirki. — 9. Valvasor, Die Ehre, II, 177. — 10. DAS, Viced. arh. 132/VI-3. — 11. DAS, Stan. arh. 500a, fol. 1379. — 12. Valvasor, Die Ehre, IV, 591. — 13. Gruden, Verske razmere, Carniola I, 1900. — 14. DAS, Stan. arh. 292, fasc. 496. — 15. DAS, Camerale, Lit. P 2, vol. 2. — 16. DAS, Gubern. akti, fasc. 54/1804-9484. — 17. DAS, Pfalz. Vorm. Buch 4, p. 149. — 18. Škof. arh., fasc. Vrhnika do 1819. — 19. DAS, Sod. Vrh. gosp. Logatec, Grund- und Vorm. Buch št. 16 (VIII), fol. 214-225; št. 31 (XXIII), fol. 187. — 20. DAS, Sod. Vrh. gosp. Logatec, Urk. Buch 7 (V), str. 111 in 162.

